

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

ŞƏHLA AKİF QIZI HÜSEYNLİ

**AZƏRBAYCAN FOLKLORUNDA EPİK FORMULLARIN
SEMANTİK-FUNKSIONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

5719.01 – Folklorşünaslıq

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKİ - 2016

Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutunun “Folklor nəzəriyyəsi” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Kamil Hüseyn oğlu Allahyarov**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Maarifə Hüseyn qızı Hacıyeva**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Etibar Əjdər oğlu Talıblı
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı müəssisə: AMEA Nizami adına Ədəbiyyat
İnstitutunun “Azərbaycan şifahi xalq
ədəbiyatı və yazılı abidələr” şöbəsi

Müdafiə “_23_” ____11____ 2016-cı il saat ____ -da
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu nəzdində
fəaliyyət göstərən

FD 01.201 Dissertasiya Şurasının iclasında olacaqdır.

Ünvan: AZ1001, Bakı şəhəri, 8-ci Kiçik Qala döngəsi, 31

Dissertasiya ilə AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq
mümkündür.

Avtoreferat “____” _____ 2016-cı ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,

dosent:

Afaq Xürrəm qızı Ramazanova

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan folklorunda epik formulların semantik-funksional xüsusiyyətlərinin tədqiqi milli folklorşünaslıq elmimiz üçün xüsusi aktuallıq kəsb edən mövzular sırasına daxildir. Mövzunun aktuallığı, bizə görə, iki əsas amillə şərtlənir:

Birincisi, problemin milli folklorşünaslıqda öyrənilmə zərurəti.

Epik folklor mətnlərində formulların tədqiqi dünyada, o cümlədən keçmiş SSRİ məkanında folklorşünaslıqda işlənmiş, müəyyən qədər öz bəhrəsini vermiş bir istiqamət olsa da, bu nəzəriyyə meydana çıxdığı dövrdən indiyə qədər Azərbaycan epik folklor materiallarına az tətbiq olunmuşdur. Bu da öz növbəsində epik folklor mətnlərinin xüsusilə poetik strukturunun formul yaradıcılığı baxımından öyrənilməsi sahəsində boşluqlar yaratmışdır. Çünki epik mətndə poetik formulların struktur yaradıcı funksiyaya malik olması və buna müvafiq olaraq funksional əlamətlər kəsb etməsi artıq hamı tərəfindən qəbul olunmuş qənaətdir. Bu halda epik mətnləri ondakı formulların yerini, quruluşunu, semantik və funksional xüsusiyyətlərini öyrənmədən tədqiq etmək arzu olunan nəticələrə gətirmir. Bu cəhətdən Azərbaycan folklorunda epik formulların semantik və funksional xüsusiyyətlərinin əlaqəli şəkildə tədqiqi mühüm zərurət kəsb edir.

İkincisi, problemin yeni, təkmilləşdirilmiş tətbiq imkanlarının yaranması.

Formul nəzəriyyəsi meydana çıxdığı dövrdən dünya folklorşünaslıq elmində bu sahədə çoxlu tədqiqatlar aparılmış və nəticədə problemin tədqiqinin yeni-yeni yolları, üsulları yaradılmışdır. Azərbaycan folklorşünaslığının bu tədqiqatlardan, yeni baxış imkanlarından qıraqda qalması milli folklorumuzu dərin elmi əsaslarla öyrənməyə imkan vermir. Bu cəhət də öz növbəsində epik formulların semantik və funksional xüsusiyyətlərinin tədqiqini aktuallaşdırır.

Mövzunun öyrənilmə dərəcəsi. Formul nəzəriyyəsinin dünya eposşünaslığında elmi problem kimi tədqiqi məsələsi XX əsrin ortalarında meydana çıxmışdır. Xüsusilə amerikalı alim A.Lordun müəllimi Milmen Perrinin və özünün eposşünaslıq sahəsindəki zəngin tədqiqatlarını şərh etdiyi “Söyləyici” kitabı elmi fikrin klassik nümunəsi kimi şöhrət qazanandan sonra dünya xalqlarının, eləcə də türk xalqlarının folklor irsinin öyrənilməsində yeni bir mərhələ başladı.¹ Bu mərhələnin əsas fərqləndirici cəhəti ondan ibarət oldu ki, folklor əsərlərində, xüsusilə irihəcmli nümunələrdə tez-tez rast gəlinən stereotiplik, təkrarçılıq hallarına tamamilə

¹ Sakaoğlu S., Karadavut Z. Halk masalları. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, s. 24-25

başqa cür baxılmağa başlandı. İndi artıq bu klişelər folklor mətnlərinin məhdudluğu kimi yox, əksinə, şifahi epik nitqin səciyyəvi hadisələri kimi dəyərləndirildi. Kitabda saysız-hesabsız nümunələrlə təsdiq olundu ki, bütün bu stereotip ifadələr epos yaradıcılığının stixiyasından doğan təbii və zəruri ifadələrdir. Beləliklə, eposlar formulların təşəkkülü baxımından öyrənilməli və təhlil olundu, bu zəngin təcrübə “şifahi eposun poetik qrammatikası formula əsaslanır və bu başqa cür də ola bilməz”¹ səviyyəsində yeni-yeni araşdırma obyektinə çevrildi. Formul təcrübəsinin və nəzəriyyəsinin araşdırılması sahəsində keçən əsrdə meydana çıxmış daha bir uğurlu tədqiqatı - N.Roşiyanın “Nağıllarda ənənəvi formullar”² monoqrafiyasını ayrıca qeyd etmək istədik. Burada formulların artıq konkret təsnifatı verilir və onlar ətraflı səciyyələndirilir.

Beləcə, formul nəzəriyyəsi meydana çıxdığı dövrdən bu sahədə dünya eposşünaslığında xeyli dəyərli elmi araşdırmalar aparılmış və nəticədə problemin tədqiqinin yeni-yeni yolları, üsulları yaradılmışdır. Azərbaycan folklorşünaslığının bu tədqiqatlardan, yeni baxış imkanlarından qıraqda qalması milli folklorumuzu müasir elmi əsaslarla öyrənməyə mane olmuşdur. Bu cəhət də öz növbəsində formul nəzəriyyəsinin konseptual mahiyyətinin, şifahi ədəbiyyatda formulların müəyyənləşdirilməsinin, eləcə də formulların quruluş və semantik xüsusiyyətlərinin, funksional imkanlarının araşdırılmasını aktuallaşdırır.

Azərbaycan folklorşünaslığında formulların tədqiqi məsələlərinə diqqət artmışdır. Bu cəhətdən K.Nərimanoğlunun,³ O.Əliyevin⁴, V.İsgəndərovanın⁵, J.Coşğunun⁶, N.Adışirinovun⁷ tədqiqatlarını misal göstərmək olar. Göstərilən tədqiqatlar epik formulların tədqiqi sahəsində yeni elmi nəzəriyyə və baxışların tətbiqi baxımından əhəmiyyətli araşdırmalardır və dissertasiyada onlardan istifadə olunmuşdur.

Dissertasiya mövzusunun bu tipli tədqiqatlardan əsas fərqi nə gəlinəcə isə onu deyərək ki, həmin araşdırmaların bir qisminin obyektini müqayisəli aspektdə (Azərbaycan-Türkiyə, türk-slavyan) nağıl janrı

¹ Lord A.B.Сказитель. Москва: Наука, с.80

² Рошину Н. Традиционные формулы сказки. Москва: Наука, 1974, 216 с.

³ Nərimanoğlu K. Formul nəzəriyyəsi /Dədə Qorqud kitabı. Ensiklopedik lüğət. Bakı: Yeni nəşrlər evi, 2000, s. 153-158

⁴ Əliyev O. Azərbaycan nağıllarının poetikası. Bakı: Səda, 2001, s. 95-110

⁵ İsgəndərova V. Ənənəvi nağıl formulları. Bakı: Folklor İnstitutu, 2014, 202 s.

⁶ J.Coşğun. Türk və slavyan sehirli nağıllarında mifopoetik formullar //”Dədə Qorqud” jur., 2012, № 4, s.33-41

⁷ Adışirinov N. “Dədə Qorqud Kitabı”nda epik formullar, Filologiya elm. üz. fəl. dok. ...dissertasiyası, Bakı, 2015, 164 səh.

(V.İsgəndərova və J.Coşğun), ya da ayrıca nağıl janrı (O.Əliyev), digər qismini isə “Kitabi-Dədə Qorqud” (N.Adışirinov) təşkil edir. Bizim araşdırmamızın obyektini isə Azərbaycan epik folkloru bütövlükdə təşkil edir. Bu yazı folklorşünaslıq elmimizdə epik formulların belə geniş miqyasda monoqrafik öyrənilməsi cəhəmində göstərilən ilk cəhddir.

Tədqiqatın obyekti və predmeti. Araşdırmanın obyektini Azərbaycan epik folkloru təşkil edir. Artıq XIX əsrin ortalarından başlanmaqla günümüzdə qədər Azərbaycan epik folklorunun toplanması və çapı sahəsində zəngin mətn bazası yaradılmışdır. Biz tədqiqatın obyekti kimi həmin mətn bazasından, əsasən, dastanları, nağılları, əfsanə və rəvayətləri, lətifə və qaravəlliləri götürmüşük. Bu janrlar epik formullarla həm daha zəngindir, həm də bu formulların semantik çeşidliliyinə, funksional imkanlarına dair daha səciyyəvi nümunələr verən janrlardır. Digər tərəfdən, dünya praktikasında da epik formullar, əsasən, həmin janrlar əsasında araşdırılır. Bunlara görə də tədqiqatın predmetini göstərilən janrların epik formullar baxımından öyrənilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın qarşısında duran əsas məqsəd Azərbaycan folklorunda epik formulların semantik-funksional xüsusiyyətlərinin tədqiqi, onların folklor spesifikasi baxımından həm ümumi-səciyyəvi, həm də imkan daxilində özünəməxsus cəhətlərinin aşkara çıxarılması təşkil edir. Bu məqsədin həyata keçirilməsi aşağıdakı dörd əsas vəzifənin həllini önə çəkmişdir:

Birincisi, formul nəzəriyyəsinin konseptual mahiyyətinin öyrənilməsi və folklorda epik formulların müəyyənləşdirilməsi məsələlərinin tədqiqi;

İkincisi, epik formulların quruluş xüsusiyyətlərinin tədqiqi;

Üçüncüsü, epik formulların semantik xüsusiyyətlərinin tədqiqi;

Dördüncüsü, epik formulların mətnin strukturuna uyğun funksional çalarlarının tədqiqi.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları. Azərbaycan epik folklorunda formulların semantik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə həsr olunmuş dissertasiya işinin nəzəri-metodoloji bazası iki əsas istiqaməti əhatə edir:

Birincisi, epik formulların tədqiqi sahəsindəki mövcud elmi təcrübə.

Epik formul nəzəriyyəsi Avropada meydana gəlmiş, daha sonra elə bu elmi məkanda da inkişaf etdirilərək işlək istiqamətə çevrilmişdir. Bu cəhətdən dissertasiyanın nəzəri-metodoloji əsasları bir tərəfdən bu elmi istiqaməti əhatə edir.

İkincisi də Azərbaycan epik folklorunun tədqiqi sahəsindəki mövcud elmi təcrübəyə əsaslanır.

Azərbaycan folklorşünaslığında son iki əsrdə epik folklorun öyrənilməsi sahəsində kifayət qədər tədqiqatlar aparılmış, sanballı nəzəri-metodoloji baza formalaşmışdır. M.H.Təhmasib, X.Koroğlu, İ.Abbaslı, P.Əfəndiyev, S.P.Pirsultanlı (S.Paşayev), Ş.Cəmşidov, A.Nəbiyev, T.Hacıyev, N.Cəfərov, K.Abdulla, M.Cəfərli, F.Bayat, C.Bəydili, K.Əliyev, M.Kazımoğlu, R.Qafarlı, K.Hüseynoğlu, M.Allahmanlı, Ə.Əsgərov, S.Rzasoy, R.Əliyev, O.Əliyev, R.Kamal (R.Rəsulov), E.Abbasov və b. tədqiqatçıların yaradıcılığında Azərbaycan eposu, milli epik folklorumuzun poetikası, o cümlədən mifik kökləri geniş şəkildə tədqiq olunmuşdur. Eləcə də B.Ögel, Z.V.Toğan, V.Jirmunski, B.N.Putilov kimi alimlərin yaradıcılığında ümumtürk epik sistemi, türk qəhrəmanlıq dastanları, eləcə də türk eposunun mifik əsasları öyrənilmişdir. Bu tədqiqatlar birbaşa epik formul nəzəriyyəsinə həsr olunmasa da epik folklor mətnlərinin tərkib elementləri olan formullar haqqında onlarda bu və ya digər dərəcədə bəhs olunmuşdur. Bu cəhətdən həmin araşdırmalar mövzusunun öyrənilməsinin nəzəri-metodoloji bazasını təşkil edir.

Tədqiqat işi tarixi-müqayisəli və müqayisəli-tipoloji metodlar əsasında yazılmışdır. Epik formulların tədqiqi dissertasiyada tarixi, müqayisəli, tipoloji yanaşmaları kompleks şəkildə götürməyi tələb etmişdir.

Tədqiqatın elmi yenilikləri. Tədqiqatda Azərbaycan folklorunda epik formulların semantik-funksional xüsusiyyətlərinin tədqiqi ilə bağlı bir sıra yeniliklər əldə edilmişdir. Həmin yeniliklər, əsasən, aşağıdakıları əhatə edir:

1. Mövcud nəzəri-metodoloji baza əsasında formul nəzəriyyəsinin əsasları öyrənilmiş və tədqiqatda aprobasiya olunmuş əsas tezləri müəyyənləşdirilmişdir;

2. Formul nəzəriyyəsinin bir sıra tətbiqi məsələlərinə aydınlıq gətirilmişdir;

3. Formulların çeşidliliyi onların yaranma yollarının müxtəlifliyi ilə izah edilmişdir;

4. Folklor formullarının tədqiqinə dair başlıca elmi ədəbiyyatlar nəzərə alınmaqla öyrənilən epik formulların tipləri, əsl-ənənəvi yaxud şərti-formal olduqları müəyyənləşdirilmiş, bu fərqliliyin səbəblərinə diqqət yetirilmişdir;

5. Azərbaycan epik folklorundakı formullar mövcud səmərəli təcrübə əsasında başlanğıc, məndaxili (medial) və final formulları olmaqla üç başlıca istiqamətdə, ancaq bütün epik materiallar əsasında əhatə olunmuşdur;

6. Mətn boyu sintaqmatik cərgə əmələ gətirən formullarla semantik mahiyyətinə görə işlənən formulların funksional fərqləri şərh olunmuşdur;

7. Nağıl, dastan, əfsanə, rəvayət, lətifə, qaravəlli mətnlərində başlanğıc formullarının quruluşu tədqiq olunaraq əsas semantik xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir;

8. Azərbaycan epik folklor janrları (nağıl, dastan, əfsanə, rəvayət, lətifə, qaravəlli) mətnlərində mətndaxili formullar tədqiq olunaraq onların funksional keyfiyyətləri öyrənilmişdir;

9. Epik folklor nümunələrində final və yaxud sonluq formullarının tədqiqi yolu ilə onların mətndəki yeri, vəzifələri, semantik özünəməxsusluqları müəyyənləşdirilmişdir, yeri gəldikcə konkret məsələlər baxımından müxtəlif təsnifatları verilmişdir;

10. Epik mətnlərdə subyekt, obyekt, proses, məkan və zaman, məsafə və sürət bildirən formulların hər növünün semantik və funksional xüsusiyyətləri ayrıca tədqiq olunaraq mətndəki rolu aşkar edilmişdir;

11. Formul içində formul yaratmaq xüsusiyyəti Azərbaycan nağıllarının da keyfiyyəti kimi nəzərdən keçirilmiş və formul yaradıcılığının mahiyyətindən doğan proses kimi izah edilmişdir.

Tədqiqatın praktik və nəzəri əhəmiyyəti. Azərbaycan folklorunda epik formulların semantik-funksional xüsusiyyətlərinə həsr olunmuş bu tədqiqat işi həm nəzəri, həm də praktiki əhəmiyyətə malikdir. Dissertasiyanın elmi əhəmiyyəti onunla müəyyənləşir ki, burada folklorumuzun nağıl, dastan, əfsanə, rəvayət, lətifə və qaravəlli kimi janrlarındakı epik formullar ilk dəfə tam halda əhatə olunmuş və onlar janrların konkret poetikasına uyğun olaraq həm ayrı-ayrılıqda, həm də qarşılıqlı müqayisəli şəkildə öyrənilərək müəyyən nəzəri qənaətlər əldə edilmişdir. Özü də epik formullar həmin janrların, konkret mətnlərin məna-struktur cəhətdən formalaşmasının əhəmiyyətli, bəzən də mahiyyətli tərkib hissəsi olduğundan dissertasiyanın nəzəri müddəalarından, əldə olunmuş yeni nəticələrdən folklorun epik formaları ilə bağlı gələcək tədqiqatlarda istifadə etmək mümkündür.

İşin praktiki əhəmiyyəti ilk növbədə folklorun tədrisi və təbliği ilə bağlıdır. Hazırda Azərbaycan folklorunun istər bütövlükdə, istərsə də ayrı-ayrı abidələr, janrlar üzrə tədrisi işi ali məktəblərdə genişlənməkdədir. Bu cəhətdən dissertasiyadan, onun ayrı-ayrı hissələrindən ali məktəblərdə tədris vəsaiti kimi istifadə etmək mümkündür.

İşin aprobasiyası. Tədqiqat işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutunun Folklor Nəzəriyyəsi şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Tədqiqat boyunca əldə olunan nəticələr və yeniliklər, əsas

fikir, mülahizə və qənaətlər müəllifin ölkə daxilində və xaricdə nəşr olunan profil elmi orqanlarda çap etdirdiyi məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Tədqiqat giriş, üç fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **“Giriş”** hissəsində mövzunun elmi aktuallığı əsaslandırılır, öyrənilmə dərəcəsi göstərilir, tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri, nəzəri-metodoloji əsasları, elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti aydınlaşdırılır, işin aprobeasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

Tədqiqat işinin birinci fəslı **“Formul nəzəriyyəsi və folklorda formulların müəyyənəşdirilməsi məsələləri”** adlanır. Fəslin **“Formul nəzəriyyəsinin əsasları”** adlı ilk bölməsində formul anlayışı bu haqda yeni təlimin banisi M.Parrinin məşhur tərifi əsasında “nəzərdə tutulan müəyyən bir əsas fikri ifadə etmək üçün eyni vəzn sistemi daxilində davamlı olaraq istifadə edilən sözlər qrupu”¹ kimi şərh edilir. Göstərilir ki, formul təhkiyə zamanı fikri, təsviri yaddaşa ötürmək üçün mətləbi qısaltmaq, şərhı ümumi, oxşar hala salmaq, təfsilatı standartlaşdırmaq məqsədilə işlədılən yaddaş elementidir. Onun funksional keyfiyyətləri əsasən həmin zərurətlə formalaşır. Əsl formullar xüsusi, yəni hansısa konkret bir mətnlə bağı ayrıca bir məzmunə malik deyillər, bununla belə, sistem təşkil edərək epik janrların (ən çox da nağılın) poetik strukturunda iştirak edirlər. Ənənəvi formullar xüsusilə nağıl və dastan janrlarının səciyyəvi tərkib hissəsini təşkil edə, janrların mənə-quruluş və təhkiyə-ifadə özəlliklərini özlərində bariz təcəssüm etdirə bilirlər.

Şifahi yaradıcılıqda formuldən istifadə mifin müxtəlif zaman kəsımlərində yaddaşa bərkıtdiyi müxtəlif anlamlı (inanc, dünyagörüş) və müxtəlif tərkibli (sözdən başlamış bir neçə misrayacan) hazır, qəlib ifadələrdən ibarətdir. Bu bədii ifadələr çox vaxt (həqiqi, ənənəvi formullarda belədir) ritmik şəkildə bir-biri ilə bağlanır və bir növ, paralel cümlələr şəklinə düşür. Bunların hamısı, əlbəttə, formulun yadda qalması, məqamında işlədılə bilməsi üçündür. Bu bölmədə, həmçinin, folklorumuzdaki zəngin formul yaradıcılığından gətirilən nümunələr əsasında formulların təşəkkül-formalaşma yollarının müxtəlifliyindən və bunun ümumi, oxşar

¹ Лорд А. Сказитель, Москва: Наука, с.14

ifadələrin çeşidliliyinə təsir göstərməsindən; təkrar olunmanın formulun əsas fərqləndirici əlaməti kimi çıxış etməsindən və yalnız belə halda şablon deyimin əsl formula çevrilə bilməsindən; formulun improvizə olunma kimi mühüm xüsusiyyətindən və bunun onun həm də epik-tarixi təkamül prosesindəki zəruri standartlaşmaya, qəlibləşməyə meylliliyi ilə sanki uyuşmamasından və problemin nəzəri şərh üçün əhəmiyyət kəsb edən digər məsələlərdən bəhs edilir.

Birinci fəslin ikinci bölməsi ***“Formul nəzəriyyəsinin tətbiqi məsələləri”*** adlanır. Formul nəzəriyyəsinin epik janrlara tətbiqi janrın xüsusiyyətindən irəli gəlir. Bu da formul çeşidlərinin janrın tələbinə uyğun olaraq formalaşması zərurəti ilə şərtlənir. Bu şərtlənmə mütləqdir, amma iki əsas yolla - dolayısı ya da birbaşa şəkildə reallaşa bilər. Formulun birbaşa olaraq formalaşması mifin növünə uyğun gələn mif formulları vasitəsi ilə baş verir. Bu cür formullar “köçürüldüyü” janrdə da eyni vəzifəni yerinə yetirir. Dolayısı ilə yaranan formullar isə mifin semantikasına uyğun olaraq yeni formalaşma prosesi keçirir. Mifin daxili məzmunu, məğzi formula çevriləndə o (mif) öz spesifik xüsusiyyətlərini itirir, formul bir cümlə və ya sözbirləşməsi vasitəsilə mifin məzmununu əks etdirə bilər. Xüsusilə əfsanə janrında formul nəzəriyyəsinin tətbiqi buradakı əfsanəvi hadisənin janrın spesifikasiyasında oynadığı roldan asılıdır. Ümumiyyətlə, əfsanənin yaranmasında mif strukturlarından, əsatiri təsəvvürlərdən geniş istifadə olunur. Əfsanələr özlərinə məxsus başlanğıc tərz, təhkiyə üsulu ilə seçilir; bunlar da mifin gerçəklik kimi anlaşılmasından irəli gəlir. Əgər nəğılda, adətən, “biri var idi, biri yox idi” deyə mücərrəd zamana işarə olunursa, əfsanədə hər halda müəyyən bir zamanda baş vermiş hadisəyə işarə olunur. Məsələn, “Tovuz əvvəllər gözəl bir qız imiş”¹ tipli əfsanəyə xas başlanğıc formullarında keçmişdə Tovuz adlı gözəl qızın yaşaması haqqında məlumat verilir. Xüsusilə əfsanələrdə rastlaşdığımız bu qəbildən olan informasiyalar, əlbəttə, həm də əsatiri təmələ söykənir.

Formul nəzəriyyəsinin epik janrlara tətbiqi baxımından əfsanə modelləri daha əski sayılması ilə də fərqlənir. Əfsanələr mif strukturunun sanki tərsinə çevrilmiş şəkilləridir. Bu qəbildən olan mətnlərdə onqonlar haqqındakı mif strukturları tarixi şüur prosesində, demək olar ki, unudulduğundan mifdən yararlanma, əsasən, ibtidai dünyagörüş səviyyəsində qalmışdır. Artıq bunlarda daha çox bədii şüur (yaradıcı təxəyyül) fəaliyyət göstərir. Formullarda miflərdəki inkarnasiya əfsanələrdə bir də təkrar olunur, bu dəfə əksinə olaraq, qızların quşa-daşa çevrilmək arzusu reinkarnasiya kimi ifadə olunur. Beləcə, formul nəzəriyyəsinin janrlara

¹ Əfsanələr. Bakı: Gənclik, s.86

tətbiqi məsələsi şifahi ədəbiyyatın epik növlərində müxtəlif səviyyələrdə və tərzdə özünü göstərir. Formul nəzəriyyəsinin ən çox tətbiq olunduğu, bütün dolğunluğu ilə təcəssümünü tapa bildiyi janr nağıldır. Nağıl formulunun nağıl təhkiyəsinə uyğun izahedicilik xassəsi vardır. O, nağıl strukturunun hər hansı bir elementi haqqında şifahi yaddaşda toplanmış ümumi, səciyyəvi məlumatı dinləyiciyə ötürə bilir. Qəribədir ki, təhkiyədəki üzviliyi sayəsində məhz klişevari formul deyimi janra nağıl bənzərsizliyi aşılayır. Bu sırada sonra dastan gəlir. Dastanlarda da formul nəzəriyyəsinin tətbiqi uğurlu nəticələr verir. Bu isə bilavasitə dastanın iri janr olması və nağıl elementlərinin dastan strukturunda (xüsusilə məhəbbət dastanlarında) iştirak etməsi ilə bağlıdır. Janrdaxili müxtəliflik bu epik formada da qəlib deyimlərin fərqli təşəkkülünü şərtləndirmişdir.

Formul nəzəriyyəsinin tətbiqi elmi işdə janrlar üzrə izlənilir. Buradan belə bir qənaətə gəlmək olur ki, janrın spesifikasiyasından asılı olaraq formulun tətbiqi imkanları dəyişir. Burada əsas meyar isə janrın həcmi məsələsidir.

Birinci fəslin **“Folklor formullarının müəyyənləşdirilməsi”** adlı üçüncü bölməsində göstərilir ki, epik folklor janrlarında formulların işlənməsi bunlardakı şifahi təhkiyənin daxili qaydalarına tabedir. Əgər təhkiyə geniş məzmunlu olarsa, söyləyicinin yaddaşından asılı olaraq, formulların da fəal işlənməsinə ehtiyac yaranır. Formul söyləyicinin alt yaddaşında hazır qəlib şəklindədir və varislik ənənəsinə əsaslanaraq müəyyən zaman çərçivəsində yaşamaqda və transfer olunmaqdadır. Formullar variantları ilə bircə çox olduğundan onlardan necə istifadə etmək söyləyicinin öz işidir, onun yaddaşından, məharətindən asılı olan məsələdir. Formullar həm də sintaqmatik dil vahidləri olduğundan bu vahidlər ayrılaraq söyləyicinin dilində müstəqil hissələr şəklində də özünü göstərir. Bu hissələr hazır modellər kimi formalaşır və onların sayı onlardır. Xüsusilə nağıllarımızda ən çox işlənən modellər bunlardır: “Hamam hamam içində, xəlbir saman içində...”,¹ “Dərələrdən yel kimi, təpələrdən sel kimi...”,² “Aya deyir sən çıxma, mən çıxacam...”,³ “Az getdi, üz getdi, dərə-təpə düz getdi...”⁴ və s. Bu tipli deyimlər söyləyicinin təhkiyəsində birləşərək yeni mürəkkəb formullar əmələ gətirir. Mürəkkəb formullardakı söz və sözbirləşmələri bir-biri ilə sintaqmatik əlaqə və təsirdə olur. Formulu təşkil edən bu cür sözbirləşmələri cümlənin eyni üzvü kimi çıxış edirlər.

¹ Azərbaycan nağılları: 5 cildə, III c., Bakı: Çıraq, 2004, s. 163

² Yenə orada, s. 26

³ Yenə orada, s. 125

⁴ Yenə orada, s. 102

Tədqiqatda formulların müəyyənləşdirilməsində standart deyimlərin dinləyicinin də yaddaşında yaşamasının zəruriliyinə diqqət yetirməyin vacibliyi vurğulanır. Əks təqdirdə söyləyənə dinləyən arasında əlaqə yarana bilməz. Söyləyici hazır qəliblərdən istifadə edir, dinləyici də bütün bu şərtlilikləri şifahi təhkiyənin üzvi tərkib hissəsi kimi qəbul edir. Bu qəliblər ən çox ümumiləşdirici funksiya daşıyır. Formul qəlibləri ümumiyyətlə təfəkkürün ümumiləşdirməyə, standartlaşdırmaya ehtiyacından doğur və hər bir dilin özünəməxsusluğu, mövcud imkanları sayəsində təşəkkül tapır. Sadəcə olaraq həmin ehtiyac şifahi nitq və yaddaş təməlinə folklor təfəkkürünün məğzinə çevrilir. Formulun şifahi poetik yaradıcılığın çox mühüm tərkib hissəsini təşkil etməsi də buradan irəli gəlir. Bütün bunların sayəsində folklor yaradıcılığında (həmçinin improvizə meyilli folklor ifasında) mümkün qədər ümumi təfəsilatlara üz tutmağa və bu oxşar məqamları dinləyici üçün tanış və anlaşıqlı olan standart ifadələrlə söyləməyə zərurət yaranır ki, bunlar da hazır formulların təşəkkül tapması ilə mümkün olur.

Bu bölmədə, həmçinin, formulların epik mətndəki funksionallığına uyğun olaraq təyin edilməsindən bəhs olunur. Epik formalaradakı formul xüsusiyyətləri janr daxilində müqayisə yolu ilə üzə çıxardılır. Nağıl, dastan, əfsanə, rəvayət, lətifə və qaravəllilərdəki formullar mənşəyinə, mətnin quruluşundakı mövqeyinə, zaman məfhumunu itirib-itirməməsinə, motivasiya yaratmaq, informasiya daşımaq imkanlarına görə müəyyənləşdirilir, fərqli yaxud oxşar cəhətləri konkret nümunələr əsasında göstərilir. Belə nəticəyə gəlinir ki, ümumi folklor təfəkkürü müxtəlif epik mətnlərdəki istər məzmun, istərsə də forma yaxınlığının mövcudluğunu zəruri edir. Elə formul yaradıcılığının mahiyyətini də bu başlıca amil şərtləndirir. Odur ki, istər formul nəzəriyyəsinin təfsirində, istərsə də formulların ədəbi təcrübəyə tətbiqində və mətnlərdə müəyyənləşdirilməsində həmin başlıca təməldən çıxış etmək lazım gəlir.

Dissertasiyanın ikinci fəslı **“Formulların Azərbaycan folklorundakı epik janrların strukturuna uyğun funksiyaları”** adlanır. Folklorumuzdakı epik formullar elmi ədəbiyyatda qəbul edilmiş sintaqmatik prinsip əsasında təsnif edilmiş və ikinci fəsildəki bölmələr də bunun əsasında müəyyənləşdirilmişdir. Fəslin **“Başlanğıc formulları”** adlanan birinci bölməsində epik folklor nümunələrinin əvvəlində gələn qəlib ifadələr janrlar üzrə həm ayrı-ayrılıqda, həm də müqayisəli yöndə nəzərdən keçirilir.

Nağıl daxilində hər bir formulun öz semantik məzmunu və funksiyası vardır. Nağılçı nağılını başlanğıc formulları ilə başlayır. Başlanğıc

formulları, adətən, ritmik ahəngə malik olduqlarına görə dinləyiciləri daha çox cəlb edir.

Nağıllardan fərqli olaraq dastanlarda başlanğıc formulları mücərrəd zamana tabe deyillər. Eləcə də heç bir dastan təkərləmə ilə başlamır. Formul fərqlərini janrların öz fərqliliyi doğurur. Nağıllarda olduğu kimi başlanğıc formulunun geniş şəkildə təkrar olunmasına dastanlarda rast gəlinmir. Yenə də, görünür, janrın poetikası buna imkan vermir. Dastanlardakı başlanğıc formulu ancaq məzmunu görə dəyişir. Nağıllarda isə başlanğıc formullarının məzmun çeşidliyi yoxdur. Başlanğıc formullarını müəyyənləşdirən əsas amil məkan və zaman formullarının dastan mətnində iştirakıdır. Həmin xüsusiyyəti qismən məhəbbət dastanlarında da müşahidə edə bilirik. Bu da ondan irəli gəlir ki, məhəbbət dastanlarının bir qismi nağılla yaxın olduğuna görə onun təhkiyə-ifadə tərzini də qəbul edir. “Əmrah” dastanında oxuyuruq: “Az getdilər, çox getdilər, dərə-təpə dız getdilər, axırda Osmanlı torpağına çıxdılar”¹. Bu cümlə zaman formulu kimi hərəkəti və zamanı qısaltmağa xidmət edir. “İrvahım” dastanında da “Bunlar burada qalsın, sizə kimdən deyək, Dağıstanda Şəmi Qaradan”² cümləsi keçid formulu kimi zaman məfhumunu və hərəkəti tezləşdirməyə xidmət edir. Bununla yanaşı, o da şəxsizdir ki, xalis dastan mətni başlanğıc formulunu nağıllar kimi qoruyub saxlaya bilmir. Bu, doğrudur, formul işləkliyi baxımından hətta dastan da nağıla udurur. Lakin onu da görmək çətin deyildir ki, folklor təbiətinə və bir də epik vüsətinə görə xalq yaradıcılığının həcmcə bu ən iri janrı təşəkkülünün lap başlanğıcından formullaşma meylini özünə dərinlən hopdurmuşdur. Hətta çox erkən yazıya alınmış və buna görə də canlı folklor həyatını tam yaşamamış ən möhtəşəm epik abidəmiz olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının timsalında bunu yəqin etmək mümkündür. Formul koloriti əsərin bütün ruhuna çökmüşdür. Dastandakı formullardan, xüsusilə də başlanğıc formullarından danışanda əsərin quruluşunu, onun hazırda on iki boy şəklində gəlib bizə çatmasını nəzərə almaya bilmirik. “Dədə Qorqud”un vahid dastan yaxud dastanlar toplusu olmasının aydınlaşdırılmalı məqamları hələ çoxdur. Şəxsiz olan budur ki, ayrı-ayrı boyların az ya çox dərəcədə fərqli təşəkkülü ilə yanaşı, onların arasında məna-struktur bağlılığı da inkaredilməzdir. Qolların hər birinin öz başlanğıcı, davamı və sonu vardır. Boyların girişinə diqqət yetirsək görürük ki, onların daxili bağlılığını şərtləndirən məzmun-təhkiyə ümumiliyi başlanğıc hissələrə də proyeksiya

¹ Azərbaycan dastanları: 5 cildə, III c. Toplayanı və tərtib edəni Ə. Axundov. Bakı: Az. SSR EA Nəşriyyatı, 1967, ş. 139

² Yenə orada, s. 176

olunmuşdur və formul təşəkkülü üçün zəruri olan məna-struktur bənzərliyini, motiv təkrarlığını da təmin etmişdir. Bunu yada salmaq kifayətdir ki, əsərin altı boyu (I, II, III, IV, VII və IX boylar) Bayındır xanın və Qazan xanın yuxudan qalxmasının təsviri ilə başlayır. “Bir gün Qamxan oğlu Bayındır yerindən turmuşdı. Şami günligi yer yüzünə dikdirmişdi. Ala sarvanı gög yüzünə aşanmışdı. Bin yerdə ipəg xalicəsi döşənmişdi”.¹

Altı boyun hamısında, demək olar ki, eyni ifadələrlə verilmiş eyni təntənəli mənzərə ilə qarşılaşırıq. Xalis formul deyimi! Hətta elə bil ki, asanca bu təsvirlərin yerini dəyişdirmək olar. Əsas fərq odur ki, Qazan xanın təqdimi və yerindən durması ilə bağlı məlumat daha təfəssilatlı və daha dəbdəbəlidir. Bu da təsadüfi deyil, obrazın hakimiyyətdəki real mövqeyindən irəli gəlir. Hökmdarların yerlərindən qalxaraq fəaliyyətə başlamaları da, bir növ, ritual xarakteri daşıyır və formulvari təcəssüm həmin səciyyəvi cizgiləri də əks etdirir. Beləcə, deyə bilərik ki, tarixi-qəhrəmanlıq dastanlarındakı formullar, əslində, iki mühüm özlü (rişələri gerçəkliyə söykənən mahiyyətli təfəssilatlar və epik-bədii təxəyyül) üzərində təşəkkül tapır. Buradakı formullar nağıllarda olduğu kimi tam formalaşmasalar da, həmin dəyərli cəhətləri ilə diqqətəlayiqdirlər. Həqiqətən dastanlarda formulların quruluş xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirən əsas amillərdən biri dastan mətninin epoxal keyfiyyətidir. Yəni dastanlarımız tarixi inkişaf mərhələlərindən keçmişlər. Buna görə də dastan mətninin də poetik quruluşunu təşkil edən formullar tarixi kateqoriya əhəmiyyəti kəsb edir. Bu baxımdan tədqiqatda digər bir möhtəşəm tarixi-qəhrəmanlıq abidəmiz olan “Koroğlu” dastanındakı başlanğıc formullarının da özünəməxsus xüsusiyyətlərinin şərhinə cəhd göstərilir. “Dədə Qorqud” boylarına nisbətən “Koroğlu” qollarının giriş hissəsində formullaşma prosesi zəif getmişdir, bunları işləndiyi yerə görə şərti olaraq formul adlandırmaq olar. Onların əksəriyyəti əslində keçid formulunun (formul-vasitə) funksiyasını daşıyır və qollar arasında daha çox əlaqə yaratmağa xidmət edir. “İndi eşit, sənə kimdən danışım, Toqatda Hasan paşadan”.² Eləcə də “deyirlər ki” sözü ilə başlayan formullar da eyni funksiyanı yerinə yetirir. “Deyirlər ki, bu dəfə Koroğlunun yolu Naxçıvan şəhərinə düşdü”.³ Bunlardan fərqli olaraq, “Koroğlu” dastanında şahidlik funksiyasını yerinə yetirən və “Belə rəvayət edirlər ki” ifadəsi ilə başlayan başlanğıc formulları da vardır. Bu kimi

¹ Kitabı-Dədə Qorqud / Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və S.Əlizadənin, Bakı:Yazıcı, 1988, s.34

² Azərbaycan dastanları: 5 cildə, I c., Bakı: Çıraq, 2005, s. 234

³ Yenə orada, s. 54

başlanğıc formullarında artıq keçid formulu məzmunu hiss olunmur, bu tipli ifadələrlə yaranan başlanğıc formulu qolun özünəməxsus xüsusiyyətlərini özündə daşımaq xassəsinə malik olur. Məsələn, “Belə rəvayət edirlər ki, Tərcəm elində Nəzər Cəlalı adlı bir pəhləvan var idi”¹ və s. Məlumdur ki, klassik məhəbbət dastanlarını (“Əsli-Kərəm”, “Tahir-Zöhrə”, “Qurbani” və s.) ifa edərkən aşıqlar giriş əvəzinə ustadnamələr deyirlər. Tədqiqatda ustadnamələrə şərti formul kimi yanaşmağın mümkünlüyü izah edilir. Qəhrəmanlıq dastanlarına nisbətən əfsanə və rəvayətlərdə başlanğıc formulları, nağıllarda da olduğu kimi, öz arxaizmini qoruyub saxlaya bilər. Əfsanə və rəvayət bir-birinə yaxın janrlardır, təkamül prosesində onlar bir-birlərinin xüsusiyyətlərini kəsb edər, qarşılıqlı surətdə yeni çalarlarla zənginləşər, biri digərinin təməlinə yarana bilirlər. Bu təşəkkül və təkamül yaxınlığı onlarda başlanğıc formullarının da formalaşmasına sirayət edir. Lakin bunlar hər dəfə konkret mətnin janr səciyyəsinə uyğun olaraq işlədilir. Əfsanəyə xas olan əsas xüsusiyyət orada mifoloji motivlərin qabarıq iştirak etməsidir. “Əfsanələr öz məzmunu baxımından miflərə ən yaxın olan folklor mətnləridir”². Əfsanələrdəki başlanğıc formulları da janrın həmin məzmunu ilə bağlı olurlar, hər dəfə müəyyən bir əsatiri hadisənin səbəbinə çevrilirlər. Epik janrların təkamülü baxımından nağıl motivləri əfsanə motivlərindən sonra yarandığı üçün başlanğıc formullarının yaranmasına görə əfsanə formulları ilkin sayılır. Əgər biz nağılda başlanğıc formulunu təkmilləşmiş şəkildə bütün ölçüləri ilə birlikdə müşahidə ediriksə, bu o deməkdir ki, nağıl mətni kimi nağıl formulu da tam formalaşmışdır. Bunun əksinə olaraq, əfsanə formulu mətnin janrlaşma prosesindən, yəni janrın əsatiri kökündən (səciyyəsiyəsindən) asılı vəziyyətdədir, elə buna görə də janra uyğun olaraq əfsanənin başlanğıc formulunda məkan və zaman əlaqəsi qoruna bilmir. Bu səbəb mifdən törəyir. Əfsanə mifin xüsusiyyətlərini özündə hələ qoruyur.

Tədqiqatda, həmçinin, rəvayət, lətifə və qaravəllilərin janr təbiəti baxımından formullaşmaya nə dərəcədə meyilli olması məsələsinə müqayisəli yöndə aydınlıq gətirilir.

İkinci fəslin ikinci bölməsi “*Mətn daxili formullar*” adlanır. Bu formullara bəzən “medial” yaxud “keçid” formulları da deyilir. Ancaq bu ifadələrin öz konkret mənaları vardır, bu fərqləri nəzərə almaq və onlardan məqamına görə, yəni müvafiq formul tiplərinə uyğun şəkildə istifadə etmək

¹ Koroğlu / Mətni hazırlayıb tərtib edənlər İ. Abbaslı və B. Abdulla. Redaktoru İ. Abbaslı. Bakı: Lider, 2005, 115 s.

² Cəfəri M. Naxçıvan folklor mühiti əfsanə və rəvayətlərinin mifoloji semantikasına dair // “Dədə Qorqud” jur., 2008, № 1, s. 45-46

daha doğru olardı. “Mətdaxili formullar” anlayışı isə ümumi ad kimi mətnin daxilində işlənən formulların hamısını əhatə edir. N.Roşyanu medial formulları işlənmə yerinə görə iki yerə bölür: xarici medial formullar və daxili medial formullar.¹ Bu, doğru bölgüdür. Həqiqətən xarici və daxili mətdaxili formulların mətdə icra etdikləri vəzifələr tamamilə fərqlidir. Birinci tip qəlibləşmiş ifadələr dinləyiciyə yönəli mətdaxili formullardır. Məqsəd dinləyicinin diqqətini cəlb etmək, əsərə (nağıla) onun marağını artırmaqdır. Bu baxımdan bizim nağıllarımız həqiqətən poetik klişelərlə zəngindir. Bunlardan birini biz də dinləyək: “Ayaq üzəngidə, diz qabırğada, günə bir mənzil, teyyi-mənazil, dərələrdən sel kimi, təpələrdən yel kimi, badeyi-sərsər kimi, gəlib çıxdı yeddi yol ayrıcına...”² Bu tip deyimlər nə qədər cəlbedici və əhəmiyyətli olsalar da, onlar söyləyici ilə dinləyici ünsiyyətini qüvvətləndirmək üçündür, onların mətnə aidiyyəti ancaq süjetlə bağlanarkən üzə çıxır. Bunlardan, xüsusilə keçid formullarından daha çox sehrli nağıllarda istifadə olunur, çünki bu nağıllar, adətən, uzun olurlar, çoxmotivli, çoxsüjetli olurlar. İkinci tip mətdaxili formullar isə bilavasitə mətnin daxili elementləri ilə bağlana bilirlər. Mətnlə əhatəli bağlılığına görə fərqləndirici xüsusiyyətlər kəsb edirlər, bu da onların daha geniş təsnifatını aparmağa imkan verir. Mətdaxili formullarda elin gözəllik, qəhrəmanlıq anlayışlarından tutmuş xeyir-şər qənaətlərinə cən məhiyyətli motiflər təcəssümünü tapa bilər. Bunlarla tanış olduqca nağıl təhkiyəsi, nağılın təşəkkül tapması üçün formul funksiyalarının nə qədər əhəmiyyətli olduğunu yəqin edirik. Yeri gəlmişkən onu da deyək ki, O.Əliyevin “Azərbaycan nağıllarının poetikası” monoqrafiyasında xüsusilə keçid-medial formulların əhatəli təhlili də bizə həmin qənaəti aşılaya bilər.³

Tarixi-qəhrəmanlıq dastanlarımız da mətdaxili formulların çeşidliyi ilə maraq doğurur. Tədqiqat işində “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında işlənən mətdaxili formullar aşağıdakı təkrar olunan motivlər üzrə qruplaşdırılmışdır: *I. Ritual formulları (toy - Oğuz bəylərinin rəsmi toplan-tısı, toy - şənlik mərasimi, yas, hədiyyə vermə, ov və s.); II. Döyüş, müharibə formulları (döyüş geyim-silahı, döyüşə yola düşmə, vuruşma, qələbə və s.); III. Kütləvi səhnə formulları; IV. Hiss, münasibət ifadə edən formullar (tərif, xeyir-dua, qarğış); V. Məişət formulları; VI. Təbiətə (heyvan və bitkilərə) münasibət formulları; VII. Yol formulları; VIII. Adqoyma formulları; IX. Hikmətli kəlamlar (sentensiyalar).*

¹ Рошяну Н. Традиционные формулы сказки, с.91.

² Azərbaycan nağılları: 5 cildə, IV c., Bakı: Çıraq, 2004, s.167

³ Əliyev O. Azərbaycan nağıllarının poetikası, Bakı: Səda, 2001, s.95

Bu qrupların hər biri üzrə dastandan misallar gətirilərək formulların semantik mənaları şərh edilmişdir. Düzdür, həmin formullar nağıllarda rast gəldiyimiz ənənəvi mətn daxili formullar səviyyəsindəki xalis formul mahiyyətini bəzən bürüzə verə bilmir. Formula xas olan ifadə qəlibləşməyini də bir çox hallarda onlarda müşahidə etmirik. Yəqin ki, bu həm də ona görə baş vermişdir ki, dastan (ən çox da Dədə Qorqud kitabı) nağıla nisbətən başqa struktur-təhkiyə tipidir. Buna görə də burada strukturda təkrarçılıq, təhkiyədə qəlibləşmə prosesi nağılda olduğu kimi güclü getməmişdir. Başqa səbəblər də göstərmək olar. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, tədqiqatda gətirilmiş misallardakı az-çox dərəcədə formula uyğun semantik-funksional səciyyə şübhə doğurmur. Dastan mətni onun ümumiyyətlə formullaşma prosesinə təşəkkülündən yad olmadığını, burada onun üçün bütün ilkin münbit şəraitin olduğunu göstərir. Əsərdə kifayət qədər təkrar olunan epizodlar, motivlər var və bunların ifadə tərzində də oxşar cəhətlər, hətta eynilə, yaxud variantlar şəklində təkrar olunan parçalar az deyil.

Təsadüfi deyil ki, çox erkən yazıya alınıb kitablaşsa da, əsl ağız ədəbiyyatı və şifahi yaddaş hadisəsi olan formul yaradıcılığı baxımından Dədə Qorqud dastanının da tədqiqinə diqqət artır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, axır vaxtlar bizdə bu sahədə monoqrafik araşdırmalar aparılır, türk alimlərinin də fəallığı artır. Maraqlıdır ki, dünya qorqudşünaslığında da problemə dair maraqlı fikirlər söylənilir. Bu cəhətdən “Kitabi-Dədə Qorqud”un ingilis dilinə tərcüməçisi Paul Mirablın “Stilistik müqayisə: Avropa-türk motivləri və formulları” məqaləsi xüsusilə diqqəti cəlb edir. Müəllif doğru olaraq motivlə formul bağlılığından çıxış edir. “Kitabi-Dədə Qorqud” əsərindəki işlək (dastan boyu təkrar olunan) motivləri formullardakı təcəssümünə əsaslanaraq bu ardıcılıqla sıralayır: qılınca bağlılıq, aramsız döyüşlərin gətirdiyi qələbə-sevinc ya da itki-kədər hisslərinin ifadəsi, rənglərin rəmzləri, yuxu, ziyafət və mələk motivləri. Tədqiqatçı dastanın quruluşunu təşkil etdiyini bildirdiyi bu tipli təfəsilatların sadəcə olaraq xəyaldan yox, təsvir olunan insanların həyat və düşüncə tərzindən doğduğunu vurğulayaraq yazır: “...onlar tarixi mahiyyət kəsb edir və tamaşaçılara göstərir ki, ozanlar (bardlar) öz nağıllarını “qoşmurlar”. Onlar nəsilərdən-nəsilərə ötürülərək yaddaşlara həkk olunmuş həqiqi döyüşlərin, müharibələrin və qurtuluş savaşlarının özəyidir. Faktlar ozanın nağıllarını əfsanəvi nağıllardan və miflərdən ayırır”.¹

¹ Mirabil P. Stilistik müqayisə: Avropa-türk motivləri və formulları // “Dədə Qorqud” jur., 2007, № 2, s.6

“Koroğlu” dastanında mətndaxili formullardan, demək olar ki, nağıl təhkiyəsində rast gəldiyimiz formada istifadə olunur. Tədqiqatçı N. Cəfərov “Eposdan kitaba” monoqrafiyasında nağıl-dastan formullarını Koroğlu eposunun əsas ifadə forması kimi dəyərləndirir.¹ Bu müşahidəyə onu əlavə etmək istərdik ki, həmin xüsusiyyət əsərin mətndaxili formullarında daha çox nəzərə çarpır. Elə müəllifin gətirdiyi misalların əsasən daxili-keçid formullarından ibarət olması və nağıl-dastan təhkiyəsi sintezinin həmin nümunələrdə daha bariz hiss olunması da fikrimizi təsdiq edir. Məsələn, aşığı-dastançı Eyvazı təsvir edərkən xalq təhkiyə üsulundan istifadə edir: “Amma Eyvaz nə Eyvaz, ərəb atın üstündə, misri qılınc belində, tülək-tərən şəstində, min bir canın qəsdində, elə sürür, elə sürür ki, elə bil oxdu yayından qopub”.² Dastançı Eyvazın şücaətini göstərmək üçün onu uzun-uzadı tərifləyə bilərdi, amma mətndaxili formulun nağılda da aşkar təzahür edən xalq ifadə tərzii ilə həm fikrini bədiiləşdirmiş, həm də dastanın başqa hadisəsinə keçid etmişdir.

“Dədə Qorqud” dastanında olduğu kimi “Koroğlu” dastanındakı mətndaxili formullar da tədqiqatda misallar əsasında aşağıdakı şəkildə təsnif edilir:

1. *Şifahi nitqdə hərəkətin sürətini azaltmaq məqsədilə işlənən mətndaxili formul;*
2. *Zaman məzmunu ifadə edən mətndaxili formul;*
3. *Məkan məzmunu ifadə edən mətndaxili formul;*
4. *Qəhrəmanın sürətli böyüməsini göstərən mətndaxili formul;*
5. *Məişət formulu;*
6. *Yoladüşmə formulu;*
7. *Hərəkətin sürətini təsvir edən formul;*
8. *Gözəlliyi təsvir edən mətndaxili formul;*
9. *Zaman məzmunlu keçid formulu;*
10. *Bir hadisədən, prosesdən başqa hadisəyə, prosesə keçid yaradan formul;*
11. *Hal-vəziyyət bildirən formul.*

Bunlardan başqa “Koroğlu” dastanında xeyli sayda müxtəlif məzmunlar ifadə edən, eləcə də ikili funksiya daşıyan mətndaxili formullar da işlənmişdir. Dastanda qollar bir-birinin davamı olduğu üçün bir sıra formullar həm başlanğıc, həm də keçid məzmunu daşıyır: “Bəli, karvan təzədən yola başladı. İndi karvan gəlməkdə olsun, görək Koroğlu nə

¹ Azərbaycan dastanları: 5 cildə, IV c., s.132.

² Yenə orada, s. 132

elədi?”¹; “İndi sənə kimdən deyim, nədən deyim, Koroğlunun cavan vaxtlarından deyim”.² Şifahi nitqdə formul əmələ gəlmə prosesi məhəbbət dastanlarında da tam şəkildə izlənilir. Məhəbbət dastanlarındakı formullar prinsip etibarilə “Koroğlu” dastanındakı, eləcə də nağıllardakı kimidir. Yəni burada məhəbbət dastanlarında formulun bütün formalarına rast gəlinir. Onların içərisində ən çox diqqət çəkəni isə mətndaxili formullardır. Məhəbbət dastanlarındakı mətndaxili formullar da öz əlvanlığı ilə fərqlənir. Bu formullar da tədqiqat işində misallarla təsnif edilərək verilir. Məhəbbət dastanlarındakı formulların bəzən məzmununda iki funksiyalıqlığa rast gəlinir. Məsələn, zaman formuluna aid mürəkkəb cümlədə bir sıra hallarda məişət formullarının məzmununu da müşahidə edirik. Belə formullar qarışıq tipli formullar adlanır, həmin formullarda ya birinci, ya da ikinci məzmun daşıyan hissə əsas formul sayıla bilər. Məsələn, “Novruz” dastanından gətirdiyimiz misalda toy formulu əsas formul sayılsa da, burada zaman məfhumu da ifadə edilmişdir. “Doqquz gün, doqquz gecə toy vurulandan sonra Qəndabın kəbinini Novruza kəsirdi, onun əlini Novruzun əlinə tapşırırdı”.³ “Əsli-Kərəm” dastanında: “Nə gecə bildilər, nə gündüz bildilər, az getdilər, çox getdilər, bir bulaq başında bir dəstə qıza rast gəldilər”.⁴ Belə qarışıq tipli formul hərəkət məzmununu ifadə etməklə bərabər görüş məzmununu da özündə daşıyır. Burada hansı formulun mənasının üstünlük təşkil etməsindən asılı olaraq onu adlandırmaq olar. Deməli, bu cümlədə hərəkət məzmunu üstünlük təşkil etdiyindən hərəkət formulu görüş formulunu üstələyir.

Belə qarışıq tipli formullar məhəbbət dastanlarında xüsusilə çoxdur. Bu üsul həm də formulu ifadə etməkdə əsas rol oynayır. Əksər formullarda cümlə tipləri qarışıq məzmunlarda olduğundan əsas formulun da funksiyası mənaların qarşılaşdırılması zamanı aşkar oluna bilər. Mətndaxili formulları daxili semantikasına uyğun olaraq müxtəlif növlərə ayırmaq mümkündür. Bu semantikada hərəkətin tərz, hərəkətin sürəti, hərəkətin lakonikliyi, təbiətə münasibət və s. başlıca rol oynayır.

Beləliklə, mətndaxili formullar məhəbbət dastanlarının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu dastanlardakı keçid formulları final formulu olaraq, süjetlərin birləşməsi zamanı keçid məzmunu funksiyasını daşıyır.

¹ Azərbaycan dastanları: 5 cildə, IV c., s. 242

² Yəni orada, s.341

³ Azərbaycan dastanları: 5 cildə, I c., Bakı: Çıraq, 2005, s.197

⁴ Azərbaycan dastanları: 5 cildə, II c., Bakı: Çıraq, 2005, s.271

Bütün bunlar göstərir ki, mətndaxili formullara daxil olan keçid formulları məzmunun və süjetin yaranmasında böyük əhəmiyyətə malikdir.

Əfsanə və lətifələrdə mətndaxili formullara təsadüf edilmir. Rəvayətlərdə isə mətndaxili formullara, az da olsa, rast gəlinir. Bəzi rəvayətlərin təhkiyəsi geniş olduğuna görə, bunlardakı mətndaxili formullar nağıl təhkiyəsidəki mətndaxili formulların xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Belə xüsusiyyətlərdən rəvayətlərdə ən çox rast gəlinəni bir süjeti o birinə bağlayan, onların arasındakı zamanı, hərəkəti qısaltmağa xidmət edən təhkiyədəki keçidlərdir. Bu xüsusiyyəti özündə daşıyan ifadə elementləri isə mətndaxili keçid formullarıdır. Rəvayətlərdəki mətndaxili formulları məna və funksiyalarına görə belə təsnif etmək olar: Mətnin əvvəlində gəlib həm başlanğıc, həm də mətndaxili formul funksiyasını icra edənlər; bilavasitə hərəkət bildirənlər; hərəkətin sürətini bildirənlər; subyekt bildirən sözlərin təkrarı ilə düzələnlər; arzu bildirənlər. Bu yığcam izah da geniş təhkiyə üsuluna əsaslanan rəvayət mətnlərinin müxtəlif tiplərdə olduğunu göstərir. Bu cür formulların rəvayətlərdə işlənməsi sübut edir ki, rəvayət janrı mütəhərrik janrdır. Rəvayətlər təhkiyə üsulundan asılı olaraq başqa mətnin özəyini təşkil edə bilirlər.

Qaravəllilərin janr xüsusiyyətlərindən biri kimi onun mətndaxili formullarını göstərmək olar. Qaravəllilərdə mətndaxili formullar nağıllardakı mətndaxili formullara oxşamır. Qaravəllilərdəki mətndaxili formullar bircinsli olub əsasən sadə cümlələrdən ibarət olur. Məsələn, “Mollanın arvadı” qaravəllisində qəhrəmanlar arasında dialoqlar başa çatandan sonra söyləyici başqa bir süjetə keçmək üçün “Bəli, Firuzla arvadı toya hazırlaşırdılar”¹ cümləsindən istifadə edərək qaravəllinin davamına zəmin hazırlayır. Nağıllarda gördüyümüz mətndaxili formulların rəngarəngliyinə qaravəllilərdə rast gəlinmir. Qaravəllilərdə mətndaxili formul kimi ancaq bir formadan istifadə olunur. Bu formullar sadə cümlə tipində olur, zəncirləmə, təkərləmə və s. üsullara onlarda rast gəlinmir. Qaravəllilərdə mətndaxili formulların söz işarəsi kimi “xülasə”, “qərəz”, “bəli” kimi lakoniklik bildirən ifadələrdən istifadə olunur. Bütöv cümlənin mətndaxili formul, eyni zamanda keçid formulu məzmununu daşımasını qaravəlli mətnlərində də görürük. Qaravəllilərdə bu cür mətndaxili formullar mətnə qarışır, başqa ünsürlərdən, süjetdən ayrılır. Qaravəllilərdə mətndaxili formulların işlənməsi onların nağıllarla bağlı olduğunu bir daha göstərir. Nağıllarda rast gəldiyimiz mətndaxili formulların qısa şəkildə, həm də qaravəlli quruluşuna uyğun olaraq işləndiyini görürük. Mətn quruluşuna görə qaravəllilər üç tip üzrə formalaşır: 1. Heç bir mətndaxili formulu

¹ Azərbaycan folkloru antologiyası: Naxçıvan folkloru. 3 cild, Naxçıvan, 2009, s.68

olmayan qaravəllilər; 2. Mətdaxili formulun üzvlərinin iştirakı ilə yaranan və cümlə tipi kimi iştirak edən qaravəllilər; 3. Mətdaxili formulların iştirak etdiyi qaravəllilər. Tədqiqat işində hər üç növ misallarla şərh edilir.

İkinci fəslin *“Final və yaxud sonluq formulları”* adlanan üçüncü bölməsində də folklor mətninin axırında işlənən formul ifadələri epik janrlar üzrə ardıcıl surətdə araşdırılır. Azərbaycan nağıllarında final formulları həm məzmununa görə, həm də spesifik xüsusiyyətlərinə görə seçilir. Final formulunun məzmununda nağılçı öz dinləyicisinə hadisələrin sona yetməsinə və süjetin tamamlanmasını özünəməxsus şəkildə bildirir. O, final formulunun spesifik xüsusiyyəti kimi dinləyicisinə xoşbəxt həyat, uzun ömür və s. arzulamaqla xüsusi bədii ifadələrdən istifadə edir. Final formullarının əsas funksiyası sanki şahidlik qismində nağılın süjetinə dinləyicidə inam yaratmaqdır. Məsələn, “Onlar yaşadılar, xoşbəxt oldular, siz də yaşayın, xoşbəxt olun” tipli formullarda olduğu kimi. Ən məşhur final formulumuzu ayrıca qeyd etməyə dəyər. Əksər nağıllarımızın axırında səslənən “Göydən üç alma düşdü...” sözləri ilə başlayan formulumuzu müxtəlif cür mənalandırmağa cəhdlər edilir. Tədqiqatda da bu məsələyə toxunulur, formulun mifik-rəmzi yorumundan daha çox, söyləyicinin koloritli nağıl ruhunda məzəli-şuxlu zarafatı kimi təfsir edilir. Formulun bədii yükü daha çoxdur. Onu da əlavə etmək istərdik ki, bütün digər final formullarından fərqli olaraq axırda göydən almalar düşməsinin nağıl mətni ilə, dolayısı da olsa, heç bir bağlılığı yoxdur. Tədqiqatda başlanğıc və final formulları olmayan nağıllardan da bəhs edilir. Sonda final formullarının işlənməməsinin, buna ehtiyac duyulmamasının nağılın bəzi hallarda növü, bəzi hallarda isə qayəsi, qəhrəman tipi, final səciyyəsi ilə bağlı məntiqi səbəbləri aydınlaşdırılır.

Dastanlarda final formulunun işlənməsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Epik təhkiyədə final formullarının işlənməsi janra uyğun olaraq formalaşır. Məsələn, nağıllarda gördüyümüz final formulları dastanlardakı final formullarından fərqlidir. Xüsusilə tarixi-qəhrəmanlıq dastanlarında final formulları həmin dastanların xüsusiyyətinə görə işlədilir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da bu dastanın təhkiyəsinə uyğun olaraq hər bir boyun sonunda yumlardan istifadə olunur. Belə final formullarında Dədə Qorqud məclisə-tədbirə gələrək söylədiyi boya son vermək üçün yum deyir, xeyir-dua verir: “Dədə Qorqud gəldi, şadlıq çaldı, boy boyladı, soy soyladı, qazi ərənlər başına nə gəldiyin söylədi. Yum verəyim, xanım”.¹ Bu tipli final formulları eyni zamanda alqış məzmunu da daşıyır. Ancaq bu

¹ “Kitabi-Dədə Qorqud”, / Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və S.Əlizadəninidir, Bakı:Yazıçı, 1988, s.89

məzmun formulun əvvəldə gələn əsas hissəsində yox, bundan sonrakı hissədə ifadə olunur.

Bütün dastanlar sonluq formulu ilə başa çatır. “Koroğlu” dastanında da final formullarının müxtəlif variantlarına rast gəlinir. “Koroğlu” dastanında final formulu adi cümlə də ola bilər. “Ali kişi”, “Koroğlu və Dəli Həsən” qollarındakı son cümlələr final formulu rolunu oynayır. “Koroğlunun Ərzurum səfəri”, “Koroğlunun Qars səfəri”, “Hasan paşanın Çənlibelə gəlməyi”, “Koroğlunun Dərbənd səfəri” qollarında “ustad deyir ki”, “deyirlər ki” sözləri ilə başlayan əsl final formullarına rast gəlinir. Qəhrəmanlıq dastanlarından fərqli olaraq məhəbbət dastanlarında final formulları dastanın məzmununa uyğun olaraq işlənir. Əgər dastan qəhrəmanın ölümü ilə qurtarırsa, final formulu da qəmli sonluqla bitir. “Əsli-Kərəm” dastanındakı bu final formulu nağıllardakı final formulunun, bir növ, əksi təsiri bağışlayır. Nağıllarda qırx gün, qırx gecə toy edib cavanlar qovuşurlarsa, burada qırx gün, qırx gecə yas saxlanılır.

Dastanlardakı final formulları hər bir dastanın xarakterindən, özünəməxsus forma-məzmun əlamətlərindən asılı olaraq formalaşmışdır. Qəhrəmanlıq dastanlarındakı final formulları ilə məhəbbət dastanlarındakı çeşidli formullar hər iki dastan növündəki təhkiyə, süjet fərqlərinə uyğun formada yaranmışdır. Qəhrəmanlıq dastanlarındakı epik vüsətdən fərqli olaraq məhəbbət dastanlarındakı təhkiyənin nağıl təhkiyəsinə yaxınlığı formulların da əlvanlığına ehtiyac doğurmuşdur.

Əfsanələr daha çox mifik obrazlarla və hadisələrlə bağlı olduğundan oradakı formullar da janrın tələblərinə görə mətndə formalaşır. Əfsanələrin sonunda reinkarnasiya prosesi baş verdiyindən həmin prosesin tələbinə görə də final formulları əmələ gəlir. Mifoloji süjetli bütün əfsanələrdə biz bu cür final formullarının işləndiyini görürük. Başqa janrlarda final formulu ümumiləşmiş şəkildə mətnin sonunda janrın öz xüsusiyyəti kimi verilsə, əfsanələr və rəvayətlərdə mətnin məntiqi sonluğunu əks etdirən formul kimi verilir.

Final formulu bütün əfsanələrdə formalaşmamışdır. Bu isə süjetin çox qısa olmasından irəli gəlir. Eləcə də rəvayətlərin heç də hamısında final formuluna rast gəlinmir. Əfsanələrə nisbətən rəvayətlərdə final formuluna daha az rast gəlinir. Bu da rəvayətin mətninin mütəhərrik olmasından asılıdır. Final formulu rəvayətlərdə o vaxt tam şəkildə işlənir ki, mətn tam formalaşmışdır və başqa janra çevrilmək xüsusiyyətini daşıyır. Belə rəvayətlər “deyirlər ki”, “rəvayət edirlər ki”, “belə deyirlər ki”, “deyilənə görə”, “rəvayətə görə” kimi qəliblərlə başlanır və bu tipli formullar mətnin sonunda final formulunun ya özü kimi qəliblə, ya da adi cümlə şəklində

işlənməsinə təmin edir. Belə qəliblərlə başlayan rəvayətlərdəki həmin ifadələri final formulunun əvvəlinə çox asanlıqla artırmaq olar və final formulu da öz mənasını daha da qüvvətləndirər.

Epik janrların arasında lətifə xüsusi janrdır ki, burada mətnin içərisində heç bir formula rast gəlinmir. Lətifə janrında gülüş üstünlük təşkil etdiyinə görə final formulları mətndən ayrılmır və gülüşün məntiqi sonluğuna çevrilir. Ümumiyyətlə, formulun əsas xüsusiyyətlərindən biri mətnin məzmunundan doğan nəticəni qısa şəkildə ifadə etməsidir. Lətifələrdə isə mətndən bu cür seçilmə yoxdur, final formulu gülüş mətninin adı bir hissəsinə çevrilir və mətni izah edir. Məsələn, “Bişmiş yumurtadan da cücə çıxarmış” lətifəsinin sonunda “Xəlifə səhvini başa düşüb tacirin var-dövlətini özünə qaytardır”¹ cümləsi final, yəni sonluq olaraq işlənmişdir. Şərti olaraq bu cümləni final formulu hesab etmək olar. Çox zaman lətifələrin sonu hazırcavablıqla qurtarır və ağıllı cavab lətifənin final formuluna çevrilir. Amma bu cür şərti cavab-formullar mətndən ayrılmır. Onlar həqiqi formul kimi özünü təsdiq edə bilmir.

Qaravəlli janrında da lətifədə olduğu kimi əsl formula rast gəlinmir. Bu mətnlərdə də qaravəllinin sonundakı cümlələr onun ancaq məntiqi nəticəsinə çevrilir. Qaravəlli nağılla lətifə arasında bir janr olduğuna görə onun məzmununda gülüş vardır, bu gülüş nağıl təhkiyəsinin içində əriyir, lakin final formulunun yaranmasına ehtiyac duyulmur. Buradakı cümlə sonluqları lətifələrdə olduğu kimidir, bəzi qaravəllilərdə isə nağılvəri sonluqlara rast gəlinir. Ancaq bunlar məzmunca bir-birini təkrarlayır.

Nağılla lətifənin sərhədində dayanan qaravəllilərin final formulu isə tam nağıl final formuludur. Belə nümunələr çoxdur. Bu tipli qaravəllilər janrın o qədər də arxaik olmadığını, başqa janrların qovuşuğunda yarandığını göstərir.

Tədqiqatın üçüncü fəslə “**Formulların semantik xüsusiyyətləri**” adlanır. Fəsil beş kiçik bölmədən ibarətdir. Birinci bölmədə “**Subyekt bildirən formullar**”dan bəhs edilir.

Formullar daşıdıqları mənalara görə məzmunca fərqlənirlər. Formulların semantik xüsusiyyətindən biri də onların içindəki məna və məzmunun şəxslə bağlı olmasıdır. Demək olar ki, bütün formullarda şəxs məzmunu ya açıq şəkildə, ya da qapalı olaraq özünü büruzə verir. Azərbaycan nağıllarında subyektin iştirak etdiyi əsas formul mətndaxili formullardır. Demək olar ki, belə formullar subyektin iştirakı ilə formalaşır. Mətdaxili formullarda subyekt iki formada iştirak edir: şəxsən və qeyri-müəyyən halda. Məsələn, “Qızıl qoç” nağılindəki mətdaxili formulla

¹ Azərbaycan folkloru antologiyası: 16 cildə, VIII c., s. 340-341

subyekt özü iştirak edir: “Mənzilbəmənzil, teyyi-mənazil yol getdilər. Hər bir ağaclıq yol getdikdən sonra keçəl baxıb gördü ki...”¹. Göründüyü kimi, keçəl nağılın subyektidir və mətdaxili formulda da iştirak edir. Mətdaxili formullarda subyektlərin özünəməxsus funksiyaları vardır: 1. Subyekt yoldaşlıq edir; 2. Subyekt yol göstərir; 3. Subyekt özünü qurban verir; 4. Subyekt qəhrəmanlıq göstərir; 5. Subyekt ölür-dirilir, yəni inisiyasiya prosesindən keçir; 6. Subyekt özünü təsdiq edir və s.

Mətdaxili formullarda elə nümunələrə də rast gəlinir ki, orada subyekt nə iştirak edir, nə də təsəvvür olunur. Bu cür formullar mətdaxili formulların xüsusi keçid formasıdır ki, ona da medial formul deyilir. “Yetim İbrahim və sövdəgər” nağılında, “Ovçu Pirimin nağılı”nda, “Göyçək Fatma” nağılında belə formullar işlənmişdir. Belə nağıllarda subyekt olmasa da, onlar haqda informasiya verilir. Nağılın növündən asılı olaraq subyektin məzmunu genişlənə, ya da darala bilər. Sehrli nağıllarda subyekt həm də mifoloji obrazdır, mənfi və ya müsbət xarakterdə ola bilər və s. Heyvanlar haqqında nağıllarda da subyekt əhəmiyyətli rol oynayır. Allegorik və uşaq nağıllarında isə subyekt məzmunundan asılı olaraq dəyişir. Dastanlarımızda da başlanğıc, mətdaxili və final formullarda subyekt problemi həlledici sayılır. Bu cəhətdən ən çox diqqəti cəlb edən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanıdır. Çünki bu dastanda subyektlərin iştirakı birmənalıdır, konkret şəxslərlə bağlıdır. Əksər formullarda subyektlər həm müəyyən obraz, həm də ümumiləşmiş şəkildə iştirak edirlər. Bu bölmədə “Koroğlu” dastanında, eləcə də məhəbbət dastanlarındakı subyektlərin başlanğıc, mətdaxili və final formullar içində obrazlaşmasının xüsusiyyətləri nəzərə çarpdırılır, qaravəlli subyektlərinin semantikasının nağıl subyektinin semantikasına yaxın olduğu bildirilir.

Janrlar içərisində semantika əfsanə və rəvayət subyektlərinə daha çox aiddir. Xüsusilə əfsanənin semantikasını onun obrazlarının mifoloji səciyyəsi ilə ölçülür. Əfsanələrdə subyektlər real deyil. Bununla bərabər onlar canlı olaraq mətdə iştirak edir. Belə mətnlərdə mətdaxili keçid formullar olmadığına görə, əfsanə subyektləri başlanğıc və final formullarda aparıcı rola malik olur. Heyvanlarla, totemlərlə bağlı əfsanələrdə də belədir. Rəvayət mətnlərinin sonradan əfsanələşməsi nəticəsində də çoxlu sayda əfsanələr yaranmışdır. Belə əfsanələrdə subyekt problemi mücərrəd obrazı əks etdirmir, real tarixi hadisələrin yaddaşlardan silinməsi nəticəsində oradakı subyektlər ümumiləşmiş obraza çevrilirlər. Rəvayət mətnlərində subyektlər həm başlanğıcda, həm də finalda iştirak edirlər. Bu həm mifoloji, həm də adi rəvayətlərə xasdır. Çünki rəvayətin strukturu onların

¹ Azərbaycan nağılları: 5 cildə, IV c., s. 101

fəaliyyətinə əsaslanır. Lətifə subyektləri kimi isə Bəhlul Danəndə, Molla Nəsrəddin, Hacı dayı və başqa mümkün prototiplər obrazlaşmışlar. Lətifə mətnlərində, adətən, bir və ya iki subyekt iştirak edə bilir. Bu subyektlərin semantik dəyəri eybəcərliklərə gülüb onları tənqid etmək, tərbiyə və islah etməklə ölçülür. Bu mətnlərdə gülüşün semantikasi kəskin deyildir, ictimai məzmunudur və ifşaedici xarakter daşıyır.

Üçüncü fəslin ikinci bölməsində **“Obyekt bildirən formullar”** yenə də epik folklor janrlarının nümunələri əsasında tədqiqata cəlb edilir. Formul nəzəriyyəsinin mahiyyətini subyekt, obyekt və hərəkət təşkil edir. Buna uyğun olaraq folklor mətnlərində subyekt formulları iştirak etdiyi kimi, obyekt bildirən formullara da rast gəlinir. Obyekt bildirən formullar deyəndə, əsasən, cansız əşyalar, gözəlliyin tərif olunduğu ümumi adlar və s. başa düşülür. Əgər bir mətnə subyekt varsa, həmin subyektin ifadə olunduğu və tərif edildiyi keyfiyyətlər onun obyektini təşkil edir. Gözəlin tərifləri ilə bağlı məqamlar subyekt və obyekt əlaqələri zamanı üzə çıxır. Ümumiyyətlə, obyekt bildirən formullar azlıq təşkil edir. Belə nümunələrə ancaq nağıllarda və məhəbbət dastanlarında rast gəlinir. Belə formulları canlı və cansız obyektlər üzrə iki qrupa ayırmaq olar. Cansız əşyaların xüsusiyyətlərini üzə çıxaran obyekt formulları çox azdır. Ən çox rast gəlinəni canlı obyektlərlə bağlı formullardır.

Üçüncü fəslin üçüncü bölməsini **“Proses bildirən formullar”** təşkil edir. Azərbaycan folklorunda demək olar ki, əksər formullar bu və ya digər dərəcədə prosesə bağlıdır. Proses işin, hərəkətin davamlılığını, ya da başa çatmasını göstərir. Buna görə də hər bir formulun məzmunundakı proses onun formalaşmasında əsas rol oynayır. Deməli, proses olmasa həmin formul nə başlanğıc mənasını, nə mətndaxili, nə də final mənasını göstərə bilməz. Formulların əmələ gəlməsində prosesin rolundan asılı olaraq onu üç növdə fərqləndirmək olar: 1. Başlanğıc formulunda proses; 2. Mətndaxili formullarda proses; 3. Final formullarında proses. Tədqiqatda bunların hər üçünün epik folklor mətnlərində təzahür etməsinin ümumi, oxşar və fərqli cəhətləri göstərilir, səbəbləri aydınlaşdırılır. Eləcə də proses bildirən formulların birbaşa hərəkət məzmunu daşıyan formullarla bağlılığına, bunların ifadə olunmasında istifadə olunan söz və cümlələrin tipinə də diqqət yetirilir. Hərəkət və proses süjetin göstəricisi kimi də mənalandırılır. Bildirilir ki, əgər süjetdə dinamizm, inkişaf varsa, orada formulların proseslə bağlı olduğunu düşünmək olar.

Üçüncü fəslin dördüncü bölməsində **“Məkan və zaman bildirən formullar”** araşdırılır. Bütün formullar məkan və zaman içində mövcuddur. Bu formulların məkan və zamana görə fərqi az və ya çox dərəcədə ifadə

olunmaqdadır. Formullar məkan və zamana görə şərti olaraq iki qrupa bölünə bilər: Mövcud məkan və zamanı göstərən formullar, təsəvvür olunan məkan və zamanı bildirən formullar. Mövcud məkan və zamanı göstərən formullar mətnlərdə konkret söz-ışarələrlə təyin olunur. Məkan bildirən formullar əsasən yer adları ilə bağlı olan formullarda işlənir. Məkan və zaman formulları hərəkətlə bir yerdə əsas formulun yaranmasında iştirak edir. Formullarda məkan və zaman həm bir yerdə işləyə bilər, həm də ayrılıqda formulun daxilində fəaliyyət göstərə bilər.

Üçüncü fəslin beşinci bölməsi “*Məsafə və sürət bildirən formullar*” adlanır. Hərəkət, sürət, məsafə formulları nağılın strukturunda bir-biri ilə bağlı olan modellərdir. Əgər hərəkət modeli olmazsa, məsafə bildirən söz və ifadələr də işləyə bilməz. Sürət formulları isə məsafənin ifadə olunmasında rol oynayır və onu məntiqi cəhətdən izah edir. Başqa formullar kimi, sürət, hərəkət və məsafə bildirən formullar da mətn daxili formulların içindədir və belə daxili medial formulların əsas tərkib hissəsini təşkil edir. Bunlarda işlənən xüsusi sürət, hərəkət və məsafə bildirən sözlər, vahidlər xalq dilindəki işlək sözlərdir və fikrin mənalılığına, formulun gözəlliyinə birbaşa xidmət edir.

Dissertasiyanın “*Nəticə*” hissəsində apardığımız araşdırmaların əsas elmi müddəaları aşağıdakı kimi yekunlaşdırılmışdır: Burada folklorumuzdakı zəngin epik formul yaradıcılığına müasir formul nəzəriyyəsi işığında yanaşmağa cəhd göstərilmişdir. Tədqiqat boyu formul hadisəsi ilə folklor spesifikasiyası arasındakı üzvi bağlılıq vurğulanmışdır. Formulun səciyyəvi xüsusiyyətlərinin folklor təfəkkürü ilə, şifahi yaddaşa şərtlənməsi onun nəzəri və bədii dərinliyinə məğzi kimi tədqiqatın elmi-metodoloji əsasına çevrilmişdir. Buna görə də formul şifahi eposun mahiyyətli cəhətlərini təcəssüm etdirir. Formul eləcə də bunları yaddaşa ötürən zəruri təhkiyə tərzini kimi dəyərləndirilmiş və tədqiq olunmuşdur. Xüsusilə belə bir qənaət hasil edilmişdir ki, möcüzəli nağıl janrının təşəkkülü və yaddaşlarda kütləviləşərək yaşaması məhz formul yaradıcılığı sayəsində mümkün olmuşdur.

Dissertasiya işində formullar janrların strukturuna uyğun olaraq ənənəvi bir təsnifat əsasında qruplaşdırılmışdır. Mövzunun şərhində əsas yenilik ondan ibarətdir ki, formulların bütün növ və tipləri baxımından ilk dəfə olaraq burada epik janrlarımızın hamısı tədqiqata cəlb edilmişdir. Epik folklor materiallarının geniş əhatə olunması sayəsində formul nəzəriyyəsi müstəvisində epik janrlarımız da mündəricə-struktur baxımından həm ayrı-ayrılıqda, həm də müqayisəli yöndə müəyyən təfsirini tapa bilmişdir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları aşağıdakı məqalə və konfrans materiallarında əks olunmuşdur:

1. Folklorda formeller // Motif Academi Halk Bilimi Dergisi, İstanbul, 2011 / 2, s. 372-376
2. Aşıq dastanlarında formullar // “Aşıq sənətinin tarixi inkişaf yolları və Aşıq Şəmşir mərhələsi” mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, Bakı, 2013, s. 334-339
3. Nağıllarda başlanğıc formulları // “Sivilizasiya” jurnalı, Bakı: Avrasiya Universiteti, 2014, №11, s. 116-120
4. Əfsanə və rəvayətlərdə formullar // “Dədə Qorqud” elmi-ədəbi toplusu, c. 3, Bakı, 2014, s. 43-49
5. Subyekt bildirən formullar // Journal of Qafqaz University, N 2, Bakı, 2014, s.157-161
6. Epik formullar haqqında // “Filologiya məsələləri”, № 2, Bakı: Elm və təhsil, 2015, s. 286-291
7. Семантические особенности формул // Традиционная культура народов Поволжья, Материалы II Всероссийской научно-практической конференции с международным участием, Казань, 2015, с. 174-180
8. Final, yaxud sonluq formulları // “Filologiya məsələləri”, № 6, Bakı: Elm və təhsil, 2016, s.311-317

**Семантико-функциональные особенности эпических формул
в Азербайджанском фольклоре**

РЕЗЮМЕ

Диссертация состоит из введения, трёх глав, заключения и списка использованной литературы.

Введение диссертации состоит из актуальности, цели и обязательств, научных новостей, теоретико-методологических основ темы, теоретической и практической важности, апробации исследования.

Первая глава работы называется «Формульная теория и вопросы определения формул в фольклоре» и состоит из трех разделов: «Основы формульной теории», «Вопросы внедрения формульной теории», «Определение фольклорных формул». В этих разделах комментируются основы этой теории, исследуются проблемы внедрения новых научных заключений в богатый эпический фольклорный материал Азербайджана, а также критерии определения формул в азербайджанской устной литературе.

Вторая глава под названием «Функции формул, соответствующие структуре эпических жанров в Азербайджанском фольклоре» также состоит из трех разделов: «Начальные (инициальные) формулы», «Внутритекстовые (медиальные) формулы», «Заключительные (финальные) формулы». В этих разделах исследуются в отдельности инициальные, медиальные и финальные формулы в эпических жанрах устной литературы, таких как сказки и дастаны, легенды и поверья, анекдоты и присказки, а также в сопоставительно-сравнительном плане.

Третья глава диссертации называется «Семантические особенности формул». В этой главе семантическим особенностям эпических формул придается особое внимание. В исследовании в этом отношении формулы разделяются на формулы, обозначающие субъект, объект, процесс, время, пространство, скорость, расстояние и разъясняется их значение в тексте.

В «Заключении» подводятся итоги проведенных исследовательских работ. В этом разделе обобщены основные положения исследования и определены направления дальнейшего изучения темы.

**The semantic-functional peculiarities of epic formulas
in Azerbaijan folklore**

SUMMARY

The dissertation work consists of the introduction, three chapters, the conclusion and the list of the used literatures. In the introduction of the dissertation work the actuality of the investigation is based on, the practical and theoretical importance of the investigation, the methods and sources are spoken about, the information about the approbation and the structure of the investigation is given.

The first part of the dissertation work is called “The theory of the form and the problems of determining the formulas in folklore” and it consists of three chapters: “The basis of formula theory”, “The application problems of the formula theory” and “Determining of folklore formulas”. In these chapters the bases of the same theory are explained, the application problems of its quite new scientific conclusions to Azerbaijan rich epic folklore materials, including the determining criteria of formulas in folklore are investigated.

The second part of the dissertation is called “The functions fitting to the structure of epic genres in Azerbaijan folklore”. This part consists of three chapters: “The beginning formulas”, “The text internal (medial) formulas” and “The final formulas”. In these chapters either beginning, medial or final formulas are looked for in oral epic genres, that is why tales and eposes, legends and rumors, jokes and garavallis are investigated separately and mutual comparatively.

The third part of the dissertation is called “The semantically peculiarities of the formulas”. In this part the special attention is given to the semantically peculiarities of epic formulas. In the investigation the formulas are divided into the formulas such as subject, object, process, place, time, interval and speed. The meaning of each formula in the text is explained.

In the conclusion the scientific results of the investigated work is summarized.

Kağız formatı: 60/84 16/1
Sayı: 100

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ФОЛЬКЛОРА**

На правах рукописи

ШАХЛА АКИФ КЫЗЫ ГУСЕЙНЛИ

**СЕМАНТИКО- ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ
ЭПИЧЕСКИХ ФОРМУЛ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ
ФОЛЬКЛОРЕ**

5719.01- Фольклористика

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание научной степени
доктора философии по филологии**

БАКУ – 2016